

ІСТОРІЯ КУБАНИ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ АТЛАСАХ

Автор аналізує українські історичні атласи за 1997–2000 рр. на яких нанесені кубанські землі.

Після отримання Україною незалежності попередні радянські історичні атласи виявилися непридатними для викладання української історії. Потрібна була нова концепція, багато які теми необхідно було опрацювати уперше. До розробки історичних атласів для шкіл на замовлення Міністерства освіти України найперше підступило картографічне видавництво «Мапа ЛТД». У 1997–2000 рр. воно надрукувало 5 атласів, що охоплюють історію українських земель з найдавніших часів по 1944 р.¹ Концепція та авторське опрацювання карт належить Ю.І. Лозі. Побачив успішне здійснення ідеї, пізніше за це взявся також Інститут передових технологій (далі – ІПТ), що розташований у тому ж будинку що й згадане видавництво. Співробітники ІПТ В.С. Власов, Д.В. Ісаєв, О.В. Гісем, О.О. Мартинюк у 2000–2003 рр. видали теж 5 атласів, що доведені до 1939 р.² Обидві серії атласів рекомендовані Міністерством освіти України. Видаються також обласні географічні атласи, що містять історичні карти. Нарешті, в 1997 і 1999 рр. у Львові з'явився друком атлас В.Паїка «Україна в минулому й сьогодні (історичні й географічні карти)», що присвячений автором українській молоді, опрацьований та надрукований поперше у Канаді в 1982 р.³ Це все говорить про значні досягнення сучасної історичної картографії України, завдяки зусиллям нечислених ентузіастів.

Історію кубанських земель, що заселялися українцями з кінця XVIII ст., до деякої міри відображено в згаданих атласах. Але першим виданням, присвяченим українцям поза своєю етнічною територією в Російській імперії і СРСР, став атлас

«Українці. Східна діаспора»⁴. Карти атласу складено істориками та географами (В. Наулко, І. Винниченко, А. Поріцький, Р. Сосса) на замовлення «Товариства зв'язків з українцями за межами України» ще у 1992 р. на підставі даних офіційної статистики – переписів 1897, 1926, 1959, 1970, 1979 і 1989 років. У цьому виданні Кубань зображена на 10 картах. Атлас містить історичний коментар, але на жаль там є деякі помилки. Наприклад, Жалувана грамота Чорноморському козацькому війську підписана Катериною II не 30 липня, а 30 червня 1792; чорноморці заснували не 42, а 40 куренів; Катеринодар засновано не у 1794, а в 1793 р. Дивує повідомлення, що у 1832 р. царський уряд примусово переселив на Кубань кілька тисяч дівчат з Лівобережної України (с.5). Найавторитетніший історик кубанського козацтва Ф.А. Щербина не тільки не згадував цей факт, але писав про низку причин, що перешкоджували переселенню у той час: неврожай у Чорноморії в 1831 р., голод у 1833, холера та повстання у Польщі в 1830–31 рр. «І тільки в 1848 р. було здійснено третє і останнє масове переселення в Чорноморію» – 2000 родин⁵. Після Адріанопольського миру з Туреччиною (1829 р.), як повідомлює атлас, розпочалася колонізація чорноморського узбережжя від Анапи до Гагр українцями, в основному азовськими козаками, що повернулися з Туреччини (1832 р.). Але Азовське козацьке військо було оселено на невеликій території між рр. Берда і Кальчик (на стику сучасних Запорозької та Донецької областей), а переселення нечисленних азовських козаків у Закубання сталося лише наприкінці Кавказської війни 1817–1864 рр.

В історичних атласах Ю.І. Лози кубанські землі зображені на багатьох картах різноманітної тематики. В атласі для 5 класу (К., 1997) на території сучасного Краснодарського краю показано розселення скіфів, сарматів, аланів, адигів; вторгнення гунів і хозарів, походи Святослава; Тмутороканське князівство (щоправда, Тмуторокань, або Тмутаракань, як і попередня їй Таматарха показані чомусь не на місці Тамані, а в районі Темрюка). Український п'ятикласник буде знати, що західна частина сучасного Краснодарського краю тимчасо-

во належала до турецьких володінь, а Правобережна Кубань – до Кримського ханства, залежного від Османської імперії з 1475 р. На карті «Українські землі у другій половині ХІХ ст.» показані межі території суцільного розселення українців, куди потрапила і Кубань як «історико-географічна область України» (с.27). Наступні етногеографічні карти (с.28–29) виявляють, незалежно від авторської концепції, що на території Росії склалися сприятливі умови для розселення українців на південний схід та схід до самого Тихого океану. Українці тут не відчували себе як чужинці, на відміну від Америки. Карта «Україна. Відновлення державності (1917–1920 рр.)» показує Кубань як «державне утворення, що мало увійти до Української держави на договірних засадах» (с.30–31). Це викликає деяке непорозуміння через те що подібна ідея відображає лише нетривалий епізод, що не мав будь-яких наслідків у кубанській історії. Ще більше дивовижним уявляється зображення «території самостійної України у 1918–1920 рр.» з майже незмінними кордонами, що створює у школярів помилкові уявлення. Карти наступної доби ніякої особливої інформації щодо Кубані не містять.

Аналогічний атлас ІПТ, виданий у 2003 р., більше компактний, теж багато ілюстрований, але на відміну від атласу Ю.І. Лози, містить текстові коментарі та завдання по картах. Для зручності на усіх картах зображені контури сучасної України. Інформація щодо Кубані до кінця ХVІІІ ст. подана мінімально, але й після цього рубіжу учень не знайде тут ні чорноморського, ні кубанського козацтва. Лише 2 карти виявляють межі розселення українців на початку ХХ століття, що охоплюють значну частину Кубанської області. Тематично в обох атласах абсолютно переважає політична географія, військова історія, а в атласі Ю.І. Лози ще й етнічна історія. В більшій мірі у нього відображена і історія українського козацтва.

Атласи для 6–10 класів у Ю.І. Лози та для 7–10 класів у ІПТ настільки насичені інформацією, що цілком придатні навіть для студентів-істориків. На жаль, українські видавництва вже тривалий час не можуть знайти коштів для видання останньої

частини атласів, щоб довести історію до початку XXI ст. – чиновників не цікавить історія свого народу. Тим часом Ю.І. Лоза продовжує працювати над «Великим атласом історії України», де історія Кубані буде відображена значно повніше.

В атласах для 6–10 класів у Ю.І. Лози та для 7–10 класів у ППТ тематично переважає політична географія, адміністративно-територіальний поділ, війни, повстання та революції, історія козачтва (для кінця XV–XIX ст.), етнічна географія українського народу (включаючи Кубань). Дуже ґрунтовно розроблені проблеми економіки (особливо в атласах Ю.І. Лози), історія культурного життя, суспільно-політичних та національних рухів, церковна історія. Багато які теми в зазначених атласах розроблені вперше в історичній картографії. При цьому очевидна помітна різниця у відображенні однакової тематиці, у компоновці карт, в методах картографування, у співвідношенні тематичних розділів. В атласах Ю.І. Лози значно більше приділено уваги етнодемографічним та економічним проблемам, а в атласах ППТ – військово-політичній історії. Достатньо відзначити, що в атласах ППТ містяться 18 планів битв (у Ю.І. Лози немає жодного). Багато в чому атласи доповнюють один одного.

Історія Кубані частіше подається елементами політичної географії регіону, а також етнодемографічними даними. Поряд з тим, що вже було відображено в атласі для 5 класу, Ю.І. Лоза додав територію Боспорського царства, показав розселення меотів, сіраків, праболгар. Таматарха й Тмуторокань, або Тмутаракань, в атласі для 6–7 класів показані вже точніше. Згідно з версією автора, Святослав аж три рази перетинав кубанські землі, хоч ми не маємо певних даних про його перебування тут. Показані генуезькі володіння на території сучасного Краснодарського краю, але перебільшені. На території Кримського ханства відзначена Кубанська орда. Для турецької доби показано, що Тамань – центр санджаку, який належав до Кефинського еялету, що важливо для розуміння системи управління. На окремих картах можна побачити, як частина північної та північно-східної території сучасного Краснодарського краю опинилася у складі «бар'єрних земель»

ні та внутрішні межі, Єйська та Таманська округи показані як сміжні, чого не було в дійсності, центрами округ чомусь стали Темрюк і Єйськ (замість станиць Петрівської та Уманьської). Нібито продовжуючи сплутувати читача, у тому ж атласі ІПТ Азовське козацьке військо розміщено не в Катеринославській губернії, а в Таврійській (с.3)! Такі фантазії в атласі недоречні. В атласі Ю.І. Лози для 8 класу територія Азовського козацького війська показана вірно (с.18).

На схід від Чорноморського козацького війська було б доцільно показати 5 станиць, заснованих у 1802 і 1804 рр. колишніми козаками скасованого Катеринославського козацького війська (Воронежська, Ладозька, Тіфліська, Казанська, Темижбецька). Ці землі показані Ю.І. Лозою на карті «Українські землі у 1-й пол. ХІХ ст.» в атласі для 9 класу як «українська суцільна етнічна територія» (с.3), певно внаслідок того що згадані станиці були засновані вихідцями з України. Насправді ці козаки походили з російських однодворців – особливого підрозділу військових людей. Цікаво, що на наступних картах Ю.І. Лоза вже виключив цю територію з населених українцями земель. Без абияких підстав на цій та на подальших картах межа Чорноморії з Таврійською губернією показана між косою Тузла й Таманським півостровом. Це відповідає сучасному кордону між Росією та Україною, але на той час коса продовжувала півострів і цілком належала до Чорноморського, а згодом Кубанського козацького війська.

Атласи для 7 та 8 класів, розроблені ІПТ, вийшли з друку вже після атласів Ю.І. Лози, тому там було можливо виправити помилки і дещо доповнити. Тут на території Кубані читач побачить зовсім невідомі берегові контури, що відносяться до часу 18 тис. років тому; територію Боспорської держави як на початку V ст. до н.е., так і приєднані у V–III ст. землі; показано більше античних міст, відзначено розселення сіндів, ахеїв, геніохів, грецька назва р. Кубані – Гіпаніс. Згідно з картами, кубанські терени деякий час належали до Тюркського каганату, а частина приморських земель – Трапезундській імперії. Якщо у Ю.І. Лози не відзначені абиякі пам'ятки культури або церковної історії

на території Тмутараканського князівства, то в атласі ІІТ видно, що в Тмутаракані знаходилася митрополія Царгородського патріархату, відзначено, що там знаходився зруйнований православний храм (або храми) X–XI ст. Правда, згідно уявленням авторів ІІТ, Тмутараканське князівство існувало навіть до 2-ої половини XII ст., хоч остання згадка щодо Тмутаракані в літопису належить до 1094 року. Зате володіння Генуї тут показані значно меншими, тобто більш реальними.

В атласі 8 класу ІІТ видно, що Тамань була значною турецькою фортецею, а район Тамані – Темрюка зазнавав численних нападів запорожців до середини XVII ст. Частина Кримського ханату на кубанських теренах підписано як «Казієв улус», що свідчить про перебування Малої Ногайської орди в регіоні. Можна було сподіватися, що з кінця XVIII століття (тобто з початку заселення українцями) історія Кубані буде відображена ІІТ ще цікавіше, але надія буде марною. Територія Чорноморського козацького війська показана з двома помилками, але ще більше дивно виглядає пояснення: «Територія Чорноморського козацького війська у 1792–1920 рр. (від 1860 р. – Кубанське козацьке військо)». Відомо, що Кубанське козацьке військо склалося в 1860 з двох частин і тому є спадкоємцем не тільки Чорноморського, але й Кавказького лінійного козацького війська. Абсолютно помилково показана на тій же карті територія Катеринославського козацького війська, дуже неточний вигляд має напрямок переселення козаків-чорноморців у 1792 р. (с.14). Неточно показані також межі Чорноморського козацького війська в атласі ІІТ для 9 класу (с.1). Якщо у попередньому атласі показано «Кубанську укріплену лінію (з 1792 р.)», то тут на тому ж місці – «Чорноморську укріплена лінія 1792 р.».

Ю.І. Лоза проігнорував участь чорноморських козаків у війні проти Наполеона в 1812 р. і будьяких інших війнах, зате в атласі ІІТ можна побачити, що Чорноморське козацьке військо відправило 3 полки проти французів (с.2). До речі, хоч Ю.І. Лоза і автори ІІТ відмовилися від терміну «Вітчизняна війна 1812 року», замінив його на «війну Французької та Російської імперій 1812 р.», дві карти ІІТ дають великий матеріал, фак-

тично підтверджуючи, що для українського народу ця війна була такою ж Вітчизняною як і для російського. На карті ІПТ показано також маршрут переселення до Кубані козаків Усть-Дунайського (Буджацького) козацького війська, що було створено та скасовано у 1807 р.

В атласі для 9 класу на карті «Національний та суспільно-політичні рухи в українських землях», охоплюючій 1861–1907 рр., Ю.І. Лоза показав як проявлення національного руху на Кубані тільки українську громаду у Катеринодарі (с.9). На аналогічній карті ІПТ Кубані зовсім немає. Зовсім не відображені в обох атласах також події революції 1905–1907 рр. на кубанських землях. Завдяки працям кубанських дослідників ми знаємо, що в 1901 р. у Катеринодарі з'явився перший гурток Революційної української партії (РУП), що була створена в 1890 р. у Харкові. Після літа 1902 р. він поповнюється виключеними студентами-семінаристами, що приїхали з Полтави, серед яких був С.В. Петлюра. Поступово виникали місцеві кубанські гуртки РУП, що були щільно зв'язані з товариством «Просвіта». У 1906 р. «Просвіту» було створено у Катеринодарі, а незабаром виникли 15 формально незалежних філій товариства в Темрюку, Майкопу, Новоросійську, станіцях Канівській, Кушовській, Лабинській, Новотитарівській, Пашківській, Пензенській, Платнирівській, Северській, Тихорецькій, Уманській, Усть-Лабинській, в хуторах Зубова Балка та Романівському.

Досить докладно в атласі для 10 класу Ю.І. Лоза подає різні періоди революції та збройної боротьби 1917–21 рр. (с.2–11), але на території Кубані не видно ніяких бойових дій – автор обмежився лише короткими переліками деяких подій у регіоні, переважно торкаючись політичного та державного статусу Кубані. Атлас для 10 класу ІПТ також докладно висвітлює цю добу (с.4–10), але інформація щодо Кубані дуже невелика: повідомлюється, що у вересні 1917 – травні 1918 р. існував Кубанський край (що дуже суперечно), потім – Кубано-Чорноморська Радянська Республіка, Кубанська Республіка; показано територію, що була окупована військами Антанти (дуже перебільшена), наступ

Червоної Армії на Кубані, капітуляція білогвардійців 27. III. 1920 р., боротьба з врангелєвськими десантами (причому успіх десанту на Тамані дуже перебільшено, а коло Новоросійську десант навіть не показано). Нічого специфічно-українського в цих подіях на Кубані не видно.

Виходячи з карти «Освіта, наука, література та мистецтво у ХІХ – на поч. ХХ ст.» в атласі для 9 класу Ю.І. Лози (20–21), на Кубані взагалі нічого подібного не було. В атласі ІПТ обмежилися показом складу населення Кубанської області за віросповіданням, а Катеринодар відмічений, як центр православної Кубанської єпархії. Радянський період культурного життя українців Кубані проігнорували обидва атласи. Дані про культуру Кубані з 1917 р. у Ю.І. Лози обмежені лише посиленням на те, що в 1927–30 рр. тут рідною мовою навчалося менше 10% школярів-українців (с.18). На жаль, обидва атласи обійшли увагою політику «українізації» на Кубані, що проводилася радянською владою до 1933 р. Українському читачеві треба повідомити, що освіта, наука, література та мистецтво Кубані ХІХ – початку ХХ ст. були представлені такими іменами, як, наприклад, Ф.А. Щербина – відомий історик, економіст і статистик; Я.Г. Кухаренко – генерал-майор, письменник і етнограф; Ф.Я. Коваленко – засновник Катеринодарської картинної галереї; В.С. Мова – поет, прозаїк і драматург; Г.В. Доброскок – драматург, прозаїк та громадський діяч; М.О. Дикарів – український етнограф, який свій багатий архів заповів львівському Науковому товариству ім. Т.Г. Шевченка; С.І. Ерастов – журналіст, видавець, організатор кубанської філії РУП; Я.Д. Бігдай – композитор і збирач народних пісень, який хотів створити малоросійський оперний театр у Катеринодарі, а в 1896 р. очолив Катеринодарський гурток любителів музики; в різні роки в Джанхоті (поблизу Геленджика) на власній дачі жив письменник В.Г. Короленко. Українська культура 20-х років на Кубані також представлена немалою кількістю імен.

Тема «Демографічна ситуація в українських землях на поч. 1930-х рр.» в атласі Ю.І. Лози подана двома картами, що по-

казують щільність населення на 1932 р. та демографічні втрати від голодомору 1932–33 рр. При цьому в тексті повідомлюється, що на Кубані померло від голоду не менше 1 млн. осіб (с.14). На одній з карт можна знайти, що в 1933 р. станиці Полтавська та Уманська були перейменовані, відповідно, в Красноармійську і Ленінградську (с.21), що безпосередньо пов'язано з репресивною політикою того часу. Дані атласу ІПТ з цього питання ще менш конкретні.

Певна річ, обидві серії атласів заслуговують на саму пильну увагу: автори були новаторами майже у всьому. А знайдені прогалини та помилки будуть усунуті в нових виданнях. Українцям, що мешкають за межами України дуже важливо мати доступ до навчальних і наукових видань з вітчизняної історії та культури. В період недовготривалої українізації до Краснодару надсилалися обов'язкові примірники друкованих видань з УРСР. Відродження цієї традиції надало б величезну підтримку в збереженні української культури на Кубані. Тим більше, що сучасна кубанська адміністрація ставиться до української культури байдуже, якщо не вороже: навіть у краєвому центрі немає жодної недільної української школи для дорослих, немає українських бібліотек, або відділів бібліотек. В Центрі національних культур окремі кімнати надані вірменам, грузинам, лезгінам, татарам, ассирійцям, тільки не українській громаді. Але це вже інша тема.

---

1. Україна. Історичний атлас. 5 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. К.: Мапа ЛТД, 1997. 40 с.; Україна. Історичний атлас. 6-7 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. К.: Мапа, 1998. 24 с.; Україна. Історичний атлас. 8 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. К.: Мапа, 1998. 32 с.; Україна. Історичний атлас. 9 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. К.: Мапа, 1999. 24 с.; Україна. Історичний атлас. 10 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. К.: Мапа, 2000. 24 с.

2. Атлас з історії України. 5 клас. / Упоряд.: В. Власов, Д. Ісаєв. Ред.: Д. Вортман, Д. Ісаєв. Картографи: П.А. Зимницький, Л.І. Бібікова. К.:

Інститут передових технологій, 2003. 24 с.; Атлас з історії України. 7 клас. / Упоряд.: Д.В. Ісаєв, О.В. Гісем, О.О. Мартинюк. Ред. Д.В. Ісаєв. Картографи: П.А. Зимницький, Л.І. Бібікова. К.: ІПТ, 2002. 16 с.; Атлас з історії України (XVI-XVIII ст.). 8 клас. / Упоряд.: Д.В. Ісаєв, О.В. Гісем, О.О. Мартинюк. К.: ІПТ, 2001. 16 с.; Атлас з історії України. 9 клас. / Упоряд.: О.В. Гісем, Д.В. Ісаєв, О.О. Мартинюк. К.: ІПТ, 2000. 16 с.; Атлас з історії України (1914-1939 рр.). 10 клас. / Упоряд.: О.В. Гісем, Д.В. Ісаєв, О.О. Мартинюк. К.: ІПТ, 2000. 16 с.

3. Паїк В. Україна в минулому й сьогодні (історичні й географічні карти). / Наукове товариство ім. Шевченка. 2-ге видання. Edmonton – Toronto, 1982. Львів, 1999. 28 с., 39 арк. карт.

4. Українці. Східна діаспора. Атлас. К.: Мапа ЛТД, 1993. 24 с.

5. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. Т.ІІ. Екатеринодар, 1913. С.68.

Anatoliy Avramenko

A HISTORY OF KUBAN I N MODERN UKRAINIAN ATLASES

Analysing the historical maps, issued during the last decade in Ukraine, the author studies the information, which these unique sources on a history of Kuban contain.

